

УДК 373.5:821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-210-15>

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЯК ПРОЄКТ

UKRAINIAN LITERATURE AS A PROJECT

Гуцуляк С.І.,

orcid.org/0009-0000-6929-2572

кандидат філологічних наук,

асистент кафедри української літератури

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У пошуках причин і шляхів розв'язання проблеми нечитання, як, природно, головної перепони для здобуття учнями літературної освіти, авторка статті підкреслює важливість технологічного підходу в освітній галузі, зосереджуючись на проєктній технології. Метод проєктів має американське походження і більш ніж сторічну історію, проте не в українській школі. Витіснений звідси в 30-х роках ХХ століття, він поступово повертається, і, що характерно, досі значиться серед найбільш перспективних та інноваційних технологій.

Проєктне навчання бездоганно вписується в концептуальне бачення нової української школи, з її моделями активного учня, партнерських стосунків між учасниками освітнього процесу (при цьому діапазон ролей учителя значно розширюється в порівнянні з традиційним форматом) і націленістю на зв'язок між теорією та практикою, на виконання реальних завдань. Наведено низку ідей проєктних робіт (із окремими роз'ясненнями чи акцентами) для втілення на уроках української літератури: створення презентації, ілюстрацій до прочитаного твору, «ментального довідника», тестів, коміксу, сценарію, карти з представленням життєвого шляху письменника чи мандрівок його персонажів, аудіокнижки, віртуального музею, буктрейлера, трейлера чи тизера фільму за твором або біографією автора, моделювання зустрічі-інтерв'ю з митцями, персонажами чи їх прототипами, написання дослідження, укладання антології, ведення читачького щоденника, словника літературознавчих термінів, цитатника, інтернет-ресурсу (літературний сайт, подкаст, сторінка з літературним контентом у соцмережах).

Особливу увагу приділено літературному календарю – метапроєкту, який може передбачати залучення інших, зокрема й названих вище, проєктів для відзначення пам'ятних дат.

Авторка вважає перспективним дослідження ефективності впровадження проєктної технології в роботі з учнями різних вікових груп.

Ключові слова: проєктна технологія, урок української літератури, літературний календар, НУШ.

Searching for the reasons and ways of solving the problem of nonreading, which, of course, is the main obstacle on the path of getting literary education, the author of the article emphasizes the importance of technological approach in education and currently focuses on project technology. The project method has an American origin and more than a century-long history, but not in Ukrainian school. Displaced from here in the 1930s, it is slowly returning, and, tellingly, is still among the most promising and innovative technologies.

Project-based learning fits perfectly into the conceptual vision of the new Ukrainian school, with its models of an active student, partnership relations between participants of educational process (at the same time, the range of the teacher's roles is significantly expanded compared to the traditional format) and a focus on the connection between theory and practice, that is on the preparing students to perform different tasks in real life. Several ideas for project works (with some explanations or accents) are given for implementation in Ukrainian literature classes: creating a presentation, illustrations for the book, a «mental guide», tests, a comic, a script, a map presenting the writer's life path or the journeys of his characters, audio book, virtual museum, book trailer, trailer or teaser of a film based on a work or biography of the author, simulating a meeting-interview with artists, characters or their prototypes, writing a study, compiling an anthology, keeping a reader's diary, a dictionary of literary terms, a quote book or Internet resource (literary website, podcast, page with literary content in social networks).

Special attention is paid to the literary calendar – a meta-project, which may involve other projects, including the ones mentioned above, to celebrate memorable dates.

The author considers it promising looking into the effectiveness of the implementation of project technology in working with students of different age groups.

Key words: project technology, Ukrainian literature lesson, literary calendar, NUS.

Постановка проблеми. Чому діти не читають? Чому не читають твір повністю? Чому не сприймають прочитане? Якою має бути шкільна програма з української літератури? Як зробити класику мангою для сучасних учнів? Як зробити літературу «трояндами й виноградом» у їхніх очах? Надію на розв'язання принаймні окремих проблем літературної освіти дає технологізація освітньої галузі, що, на відміну від традиційного навчання, передбачає, зокрема, ретельне планування результатів. Технологічний підхід в освіті простежується виразно й послідовно, починаючи від першої її ланки – дошкільної. Так, у вступі до програми «Впевнений старт», яка має підготувати дітей до умов нової української школи, зазначено, що «відмінним принципом побудови Програми є її зорієнтованість на освітній результат – вихователь планує власну діяльність, орієнтуючись на очікуваний результат («Що я хочу, щоб засвоїли діти?»), «Яким має бути кінцевий результат?»» [1, с. 5]. Називаючи пріоритетні види робіт, як-от складання карти активностей, розв'язання проблемної ситуації чи створення дитиною виставки-презентації своїх діяльнісних досягнень, автори програми засвідчують пріоритетність технології проєктного навчання, яка є провідною і в нинішній шкільній освіті.

О. Слижук відзначає, що «у традиційній дидактиці проєктне навчання здебільшого розглядалося як один із методів освіти учнів старших класів та студентів. У концепції Нової української школи проєктне навчання є складовою частиною освітнього процесу на всіх його рівнях» [2]. Використовуючи запам'ятовувану «рибну» метафорику, автори концепції НУШ наголошують на зв'язку навчання з практикою, тобто на важливості формування в учнів навичок виконувати реальні завдання, а отже – фактично декларують необхідність упроваджувати проєктну технологію, в основі якої – моделювання проблемної ситуації та пошук шляхів її розв'язання. Власне, в зазначеному документі термін «проєкт» вживається неодноразово, приміром, стверджується, що «будуть широко застосовуватися методи викладання, засновані на співпраці (ігри, проєкти – соціальні, дослідницькі, експерименти, групові завдання тощо)» [3, с. 15]. Це нині відображено в навчальних програмах та підручниках, зокрема і з української літератури. Приміром, п'ятикласникам пропонують створити трейлер (варіанти: відзняти відео або намалювати фрагмент) до майбутнього мультфільму чи фільму за казкою «Мавка Вербинка» Василя Короліва-Старого [4, с. 74], шестикласникам – власне продовження розповіді про жар-птицю з однойменного твору Ірини Жиленко за допомогою будь-якого засобу візуалізації [5, с. 75], а одинадцятикласникам (програма з української літератури для них також розроблена з опорою на концепцію НУШ, хоч і засвідчує перехідний етап) – підготувати мультимедійну презентацію за творчістю художників 20–30 років ХХ ст. [6, с. 9]. Поза сумнівами, такий тип завдань (завдяки творчому й пошуковому спрямуванню, залученню сучасних інформаційних технологій, можливості продемонструвати знання з інших галузей, проявити себе в ролі командного гравця тощо) здатний мотивувати учня до читання й аналізу прочитаного, тобто – сприяти формуванню читацької компетенції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Попри позиціонування проєктної технології як однієї з перспективних, її місце серед інноваційних способів організації навчання умовне. Батьками так званого «project method» вважають американських педагогів Дж. Дьюї та В. Кілпатріка. В американському шкільництві метод проєктів, що спирається на філософію прагматизму, почав свій шлях у кінці ХІХ століття. В українській школі його активно застосовували в 20–30-х роках ХХ століття, аж до заборони 1931 року, за якою послідувала тривала перерва й, починаючи з 90-х, поступове повернення [7, с. 119].

Цінний вклад у вивчення методу проєктів зробив український педагог і науковець Г. Ващенко, присвятивши цьому питанню окремий розділ у підручнику «Загальні методи навчання» (1929). Особливості впровадження проєктної технології в навчальний процес стали предметом зацікавлення для таких сучасних дослідників, як Н. Богданець-Білоskalенко, Г. Бондаренко, Т. Вороненко, Л. Козак, О. Онопрієнко, О. Пехота, А. Цимбалару.

Актуальність і мета дослідження. Маючи на меті проаналізувати один із аспектів зазначеної проблеми – проєктне навчання на уроках української літератури, ми керуємося насамперед

його актуальністю (з огляду як на задекларовану траєкторію розвитку нової української школи, так і на потенціал технології, спостережений учителями: «Використання методу проєктів на уроках гуманітарного циклу – НЕВИЧЕРПНЕ. Ця методика допомагає успішно сформулювати ключові компетенції учнів» [8]; «Учителю української мови та літератури цей метод надає безмежні можливості для виконання навчальних завдань і розвитку творчих здібностей учнів» [9]) і водночас відкритістю до знахідок – як концептуальних, так і технічних.

Виклад основного матеріалу. За формулюванням О. Сухомлинської, «метод проєктів – це система навчання, за якою учні набувають знань, умінь та навичок у процесі планування і виконання практичних завдань-проєктів, що постійно ускладнюються. Під час роботи за методом проєктів на чільне місце ставляться самодіяльність учнів та їхня активність, ініціативність, захопленість» [за: 10, с. 3]. Окрім «методу проєктів», у педагогічній науці вживаються терміни «проєктна технологія», «проєктивна технологія», «проєктне навчання», однак не завжди паралельно (як у нашому випадку). Приміром, О. Слижук пояснює, що «у контексті діяльнісного підходу більш доцільно говорити про проєктне навчання, адже в основі виконання проєктів – самостійне виконання проєктних завдань з метою емпіричного здобуття знань та формування soft skills» [2]. Послідовне підкреслення суб'єктності учня дає підстави висновкувати, що йдеться про активну (чи інтерактивну) технологію навчання. Що це означає для вчителя? Аж ніяк не звуження ролі до «наглядацької», а, навпаки, можливість розширити діапазон ролей та бути вихователем, «вічним двигуном», гуманістом, демократом, консультантом, координатором, наставником, організатором, партнером, помічником, проєктувальником, професіоналом, психологом, фасилітатором тощо [11; 12].

Важко переоцінити важливість налагодження гармонійних, довірливих стосунків між учителем і учнем для провадження ефективної освітньої діяльності, зокрема і в сфері літературної освіти. Так, аналізуючи причини зниження інтересу учнів до читання української літератури, А. Лаврова, поміж іншого, пов'язує його із примусом, з авторитарним спілкуванням учителя з учнем [13, с. 50]. Рухаючись від зворотного, сформулюємо завдання, яке постає перед педагогом-інноватором: організувати все таким чином, аби на кожному етапі проєктної діяльності – від моделювання проблеми, планування до реалізації та презентації проєкту й оцінювання результатів – учень відчував, що його думку цінують, що вона впливає на хід роботи.

Понад те, варто почати з «нульового» етапу – обговорення самої технології. З'ясуйте етимологію терміну «проєкт», проаналізуйте кілька визначень, «зберіть» власне. Подивіться на проєкт із різних ракурсів: наприклад, окремий літературний твір – як проєкт (Ч. Мак-Меррі викоремлював п'ять категорій проєктів: «домашні», промислові й торговельні проєкти, проєкти прикладних наук, проєкти з історії та географії та, нарешті, «клясичні літературні твори, що вивчаються як проєкти», причому «кожен твір з цього погляду є проєкт, що його задумав та здійснив автор» [за: 10, с. 51]). Або ще: взаємодія учнів і вчителя на уроках української літератури – як проєкт (власне, на урок – менший, на півріччя або рік – більший, за весь час навчання – грандіозний), результати якого триватимуть як у короткій, так і в найбільш довгостроковій перспективі (від задоволення інформаційних та естетичних потреб у процесі читання й бесід, розширення світогляду, отримання визнання (оцінки), покращення комунікаційних навичок – до становлення почуття гідності, громадянської відповідальності, здатності чути думку іншого, вирішувати конфлікти, працюючи в колективі, займатися самоосвітою, радіти життю, а якщо «навести різкість» – здобути бажану роботу, виховувати щасливих дітей, будувати дружбу й подружні стосунки тощо). Тобто проєкт, над яким працюватимуть учні – це, по суті, рекурсія – проєкт у проєкті, що в проєкті.

Заглиблення в методичну сферу додасть учням упевненості та відчуття контролю. Вони можуть поміркувати (й зіставити власні думки з поглядами науковців) про переваги й недоліки методу проєктів: наприклад, співпраця, коли є надійне плече партнера, – однозначно «плюс», але що, як ви обоє не знаходите вирішення проблеми (пошук альтернативних шляхів), або на

певному етапі втратили ентузіазм? Це можливість для вчителя передбачити виклики, «розвідати» глибше, наскільки бажаними є індивідуальна робота, залучення батьків, учителів інших предметів, оприлюднення окремих частин або цілого проєкту. Ще однією такою можливістю є попереднє (на початку семестру) анкетування учнів на тему їхніх захоплень і досягнень, що дозволяє зреалізувати вимогу індивідуального підходу в навчанні, розглянути ідею інтегрованого проєкту. Актуальна інформація про рівень сформованості тих чи інших навичок школярів стане в нагоді для встановлення часових рамок, розподілу ролей, вибору форми діяльності тощо.

Відтак учитель буде готовий, з огляду на власне бачення, обговорені виклики й побажання, запропонувати класові конкретний вид проєкту. Або ж провести «мозковий штурм» із подальшим визначенням ідеї-переможця. Або ж, зробивши це додатковими навчанням і розвагою, залучити до продукування варіантів Chat GPT.

Показово, що, пропонуючи учням виконати проєкт, учитель апіорі не бере під сумнів саме прочитання тексту чи текстів і не погоджується на просто прочитання як програму максимум. Вимагаючи більшого – обдумування, інтерпретації, створення власного творчого продукту, презентації результатів, – він висловлює повагу й віру в інтелектуальний потенціал своїх вихованців.

На уроках української літератури можна втілити цілу низку різнотипних проєктів (пошукових, творчих, ігрових тощо), які, з накладанням додаткових умов, урізноманітненням змісту, умілим комбінуванням інформаційних технологій, щоразу сприйматимуться як нова захоплива пригода:

- *презентація* (важливо зацікавити учнів об'єктом вивчення, стимулювати їх до використання передових технічних засобів та, за можливості, продовжувати «життєвий цикл» презентацій: наприклад, створити презентацію-колаж із окремих, раніше продемонстрованих, на підсумкове заняття);

- *ілюстрації до прочитаного твору* (в різних техніках (графічні, акварельні, цифрова графіка) та стилях (кубізм, реалізм, поп-арт) на вибір, а також лаконічне усне обґрунтування вибору як частина «рекламування» своєї роботи);

- *читацький щоденник* (вітаються ментальні карти, асоціативні кущі, схеми, діаграми, кольорові експерименти з текстом, виписки на полях, малюнки, наліпки, аплікації);

- *словник літературознавчих термінів* (словник поступово, впродовж семестру чи навчального року, укладається з термінів, які розглядаються на уроці, з опорою на підручник і авторитетні словникові видання (за порадою вчителя) та з добром прикладів із прочитаних творів);

- *«ментальний довідник»* (конспектування біографій письменників у вигляді ментальних карт зробить процес навчання цікавішим і приємнішим та покращить запам'ятовування, а кінцевий продукт можна оформити у вигляді книжечки);

- *цитатник* (якщо вчителю вдасться знайти і підтримувати мотивацію учнів, цей проєкт, як і читацький щоденник, словник чи «ментальний довідник», може стати довоготривалим);

- *карта* (з представленням життєвого шляху письменника чи мандрівок його персонажів, позначенням місць народження всіх письменників, що вивчалися впродовж семестру);

- *зустріч-інтерв'ю* з письменником, прототипами персонажів, персонажами (інші ролі: модератор, читач, літературознавець, бібліотекар, журналіст, колега, кіносценарист, продюсер тощо);

- *дослідження* (варто приділити увагу обранню актуальної й достатньо широкої теми, яка б відгукувалася в учнів (приміром, проаналізувати образи представників «розстріляного відродження» в сучасному музичному, образотворчому, театральному й кіномистецтві) а результати її опрацювання зафіксувати на віртуальній дошці Padlet або, за згоди автора чи авторів, – опублікувати в соцмережах чи навіть місцевому ЗМІ, доповнивши досвід співпраці з виданням екскурсією в редакцію);

– *комікс* (чому б не створити свою «Українську літературу в коміксах», продемонструвавши розуміння архітектоники твору, вміння виокремлювати ключові сцени й образи, уважність до художніх деталей, відчуття стилю письменника);

– *сценарій* (таке «переписування» твору стане в нагоді при вивченні прози й ліро-епіки, відтак «напрошується» інсценізація, яку добре сприймають школярі будь-якого віку);

– *антологія* (укладаючи власну антологію, учні вивчатимуть її як явище, знаходять «свої» (улюблені) твори, «хрестоматійні», «закенселені», «недооцінені», виходитимуть за межі програми й вивчатимуть контекст, щоб написати примітки й передмову);

– *аудіокнижка* (натхненням для запису аудіокнижки можуть стати проєкти «Укрліт», «Слухати серцем», «Книги, що говорять»);

– *буктрейлер, трейлер або тизер фільму* за твором, біографією письменника чи доби (вдячний проєкт для великих груп, у межах якого кожен знайде справу до душі: написання сценарію, режисування, акторська гра, операторська робота, монтування матеріалів тощо);

– *тести* (спільне створення на Google диску бази тестів із обраної теми та вибіркове (випадковий вибір чи на розсуд учителя) їх проходження, також спільне (зادля зниження рівня стресу чи налагодження командної роботи) або ж у форматі змагання в Kahoot!);

– *віртуальний музей письменника* (кожна група учнів облаштовує окрему музейну залу (учитель допомагає визначитись із критерієм поділу) та проводить екскурсію, експонати можна «оживити» в різний спосіб);

– *інтернет-ресурс* (спільне ведення літературного сайту, подкасту, ютубканалу, сторінки з літературним контентом у телеграм, інстаграм, фейсбук, тік-ток тощо).

– *літературний календар* – це метапроєкт, який (варіативно) передбачає залучення інших видів проєкту для відзначення пам'ятних дат. Він може бути реалізований як внутрішній, загальношкільний, міжшкільний чи навіть міжнародний проєкт, відкриваючи можливості для знайомства з культурним процесом інших країн. Простіша версія – помісячний календар, візуального типу, зі співвідношенням «один місяць – один письменник» (наприклад, січень – місяць В. Симоненка, лютий – Лесі Українки), із портретним фото, тематичним віршем, короткими біографічними відомостями, асоціативними зображеннями. Складніший варіант – поденний: якщо обмежуватися шкільною програмою, тоді вже не варто обмежуватися ювілейними (кратними 5 чи 10) роками, і навпаки – це «правило» полегшить пошук подій. У будь-якому випадку за основу можна взяти дати, які, згідно з відповідною Постановою Верховної Ради України, відзначатимуться на державному рівні. Як правило, коли йдеться про літературу, «призбирають» ювілеї письменників, літературознавців, перекладачів, видавців: наприклад, на січень 2025-го припадають 90-річчя В. Симоненка, 95-річчя В. Нестайка, 180-річчя Олени Пчілки. Але це також місяць, коли – свіжа рана – на фронті загинув поет Максим Кривцов, коли – рівно 100 років тому – М. Вороний створив поезію «Церкви і янголи», а Є. Маланюк – «Напис на книзі віршів», коли А. Міцкевич 1825 р. вирушив в Одесу для працевлаштування в Рішельєвському лицеві, а в 1895 р. Панас Мирний листовно зв'язався в любові до своєї сім'ї та в бажанні працювати для рідного краю. Цієї інформації немає в «державному» календарі (нехарактерні для «канонічного» жанру критерії відбору), але вона може бути у «шкільному», якщо укладачі визнають її значущість, якщо з її допомогою учитель планує відкрити для своїх вихованців нові імена чи свіжий погляд на давно знайомі, розширити контекст, простежити тяглість літературних традицій, історико-культурні паралелі, зацікавити до читання й аналізу, до подальшої самоосвіти, сприяти розвитку громадянської свідомості. Отже, пошук дат – окремий проєкт, їх відзначення – проєкт у проєкті, а саме – дотримання дрес-коду, перегляд відео, створення стіннівки чи настільної гри, влаштування ярмарку чи поетичного батлу, інсценізація уривку з твору, проходження квізу, вікторини тощо. Головне – аби живо, свіжо, уважно, вдячно – це «чотири простих «рецепти», як треба вшановувати наших великих з нагоди їхніх «круглих дат» [14] від Б. Тихолоза в статті із застережною назвою «Усі чекають, коли воно нарешті закінчиться, або Про ювілеї по-українськи».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Студіюючи питання впровадження проєктної технології на уроках української мови та читання в початковій школі, Н. Богданець-Білокаленко та Ю. Шумейко пропонують, зокрема, поєднати вивчення української народної пісні «Ходить гарбуз по городу» з дослідницьким проєктом вирощування різних овочевих культур із насінин [15, с. 12]. Ми обрали цей зразок, аби продемонструвати метафоричний погляд на читання (як щось поза читанням, читання, що проростає в життя, як слово-насінину, яке (ста)е життям), що почасти пояснює природу проєктного навчання на уроках української літератури, його привабливість і освітню ефективність для учнів та студентів. Вважаємо перспективними подальші дослідження проблеми доцільності використання тих чи інших видів і форм проєктів у роботі зі здобувачами освіти різних вікових категорій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Освітня програма «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку / Н. В. Гавриш, Т. В. Панасюк, Т. О. Піроженко, О. С. Рогозянський, О. Ю. Хартман, А. С. Шевчук; за заг. наук. ред. Т. О. Піроженко. Київ: Українська академія дитинства, 2017. 80 с.
2. Слижук О. А. Проєктна діяльність учнів у процесі вивчення сучасної української літератури в 5-6 класах НУШ. *Digital Library NAES of Ukraine*. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732884/1/%D0%A1%D0%BB%D0%B8%D0%B6%D1%83%D0%BA%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf> (дата звернення: 20.07.24).
3. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд. Л. Гриневич, О. Елькін, С. Калашнікова та ін.; за заг. ред. М. Грищенка; Міністерство освіти і науки України. Київ, 2016. 40 с.
4. Заболотний В. В., Заболотний О. В., Слоньовська О. В., Ярмутьська І. В. Українська література: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2024. 208 с.
5. Архипова В. П., Січкач С. І., Шило С. Б. Українська література: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Чернівці: МПП «Букрек», 2023. 248 с.
6. Авраменко О. Українська література (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Грамота, 2019. 256 с.
7. Грінченко В. Використання методу проєктів із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій у шкільному курсі історії. *Наукові записки. Серія: історичні науки*. Вип. 22. С. 118–124.
8. Воропай Л. М. Метод проєктів на уроках гуманітарного циклу. *КЗ «Сазоно-Баланівська гімназія»*. URL: <https://sazonobalanowka.e-schools.info/pages/metod-proktv-na-urokah-gumantarnogo-tsiklu> (дата звернення: 20.07.24).
9. Грובה Н. Проєктні технології на уроках української мови та літератури. URL: https://znayshov.com/FR/10693/Jerelo_1_2021-164-172.pdf (дата звернення: 20.07.24).
10. Метод проєктів в українській школі 1920 – 1930-х років / Педагогічний музей України; укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2019. Вип. 6. 192 с.
11. Кизименко О. Впровадження методу проєктів на уроках української літератури. *Центр Прогресивної освіти «Генезум»*. URL: <https://genezum.org/conference/mykolaiv-09062020> (дата звернення: 20.07.24).
12. Мірошник С. І. Теоретичні основи навчальної проєктної діяльності учнів. *Народна освіта*. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2383 (дата звернення: 20.07.24).
13. Лаврова А. В. Метод проєктів на уроках української літератури в старших класах. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92). С. 50–53.
14. Тихолоз Б. Усі чекають, коли воно нарешті закінчиться, або Про ювілеї по-українськи. *Твоє місто*. URL: https://tvoemisto.tv/blogs/pro_yuvilei_poukrainsky_116720.html?fb_comment_id=3488188141229906_3488711021177618 (дата звернення: 20.07.24).
15. Богданець-Білокаленко Н., Шумейко Ю. Проєктна діяльність на уроках української мови та читання в початковій школі. *Digital Library NAES of Ukraine*. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/724008/1/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%2C%20%D0%A8%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%BE_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%82%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B0%20%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%B2_%D0%9A%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BB_2020_%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%A1.10-13.pdf (дата звернення: 20.07.24).